

Izvorni znanstveni rad
UDK: 811.163.42'255:27.234:
003.349.1:003.349

ZAPAŽANJA O JEZIKU PROTESTANTSKE *SPOVIDI*

Stjepan Damjanović

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
stjepan.damjanovic@zg.ht.hr

Ne samo predgovori nego i bogata prepiska oko projekta Ungnadove tiskare u Urachu jasno pokazuju s jedne strane veliku skrb za jezik hrvatskih protestantskih izdanja, a s druge strane veliku nesigurnost oko ponuđenih rješenja pa su stalno na djelu razne vrste provjera i promjena. I jezik *Spovidi* uklapa se u tu sliku. Jasna je njegova čakavska osnovica, a o svim vrstama naslojavanja te osnovice glagoljični i latinični tekst *Spovidi* šalju kad jasnije kad manje jasne signale. Držim da je naša filologija, osobito u najnovije vrijeme, napravila uočljive pomake u razumijevanju ukupnih jezičnih smjerenja hrvatskih protestanata i u građenju slike o jezičnim osobinama pojedinih djela. Vjerujem da bi sada s novim znanjima trebalo ponoviti Fancevljev postupak od prije više no jednoga stoljeća, tj. svaku jezičnu pojedinost istražiti na razini cjeline (u svim protestantskim izdanjima).

Ključne riječi: hrvatski protestantizam, čakavska osnovica, štokavsko i druga naslojavanja, *Spovid općena* (*Confessionale generale*)

Godine 1564. otisnuta je u Urachu (na knjizi piše ime najbližega sveučilišnoga centra Tübingena) knjiga *Spovid i spoznanie pravě krstijanske vire*, iste godine i glagoljicom i latinicom. U predgovoru se kaže da se prije pola godine pojavila ta knjiga koju je objavio neki „lakomi štampadur“, izdanje prepuno pogrešaka pa se sada priređivači trude da to loše izdanje zamijene boljim, takvim da bude u skladu sa slavom Poglavnika (tj. Martina Luthera) i slavom Božjom. Dalje kažu da je ovo izdanje prevedeno „iz ufanih vernih knjig“ i da su ga s latinskoga i njemačkoga na hrvatski preveli Antun Dalmatin i Stipan Istrijan. Bučar nas izvješćuje da su i glagoljično i latinično izdanje izašli u nakladi od po 400 primjeraka (Bučar 1910: 241).

Ako naše čitanje teksta *Spovidi* nije s jezikoslovnom namjerom, poslije njega ćemo moći reći samo to da su oba izdanja pisana čakavštinom i da se međusobno malo razlikuju. Ako pak čitamo tekst s namjerom da uočavamo jezične sitnice, uočićemo elemente koji nam mogu biti podloga za razvedeniji opis jezika *Spovidi*. Pažljivo

čitanje otkriva nam da su neke razlike među izdanjima vrlo dosljedno provedene na velikom broju primjera. Takve dosljedno provedene razlike velike čestotnosti jesu ove:

1. U glagoljičnom izdanju dolazi redovito (u velikom broju primjera) imenica *Isuhrst* različito pisana (kraćena), što je u skladu s hrvatskoglagojskom liturgijskom tradicijom, a u latiničnom izdanju redovito dolazi *Isukrst*, što je u skladu s latiničnom hrvatskom tradicijom.
2. Druga dosljedna razlika zasvjedočena u vrlo velikom broju primjera jest bilježenje skupine *konsonant + 6 + j + samoglasnik*. Primjeri iz glagoljičnoga izdanja, npr. *utišen'je*, *poznanj'e*, *saznan'ja*, *pravlj'en'ja*, *prijet'je* (primjeri su s folija 30v do 34 r, na kojima, kao i na drugim stranicama, ima još puno primjera), svi su dakle pisani s apostrofom na mjestu nekadašnjeg jera i svi se ti primjeri mijenjaju u latiničnom izdanju te se pišu grafemom *i*: *utišenie*, *poznanie*, *saznania*, *pravljenia*, *prijetie*.

U hrvatskoglagojskom korpusu česta su oba načina bilježenja. J. Vrana tvrdio je da je kolebanje između ta dva načina bilježenja zapravo kolebanje između tradicionalnoga načina s *i* i novoga načina s apostrofom koji je bliži izgovoru (Vrana 1951). No E. Hercigonja upozorava da se staroslavenska tradicija već u najstarije vrijeme kolebala i da je ovo *i* „konzervirano u glagoljaškim tekstovima zato jer je služilo kao indikator artikulacijske specifičnosti jotativnog elementa“ (Hercigonja 1977: 75). Znamo iz povijesne fonetike da u staroslavenskom fonetskom sustavu nije bilo jasne razlike između *j* i neslogotvornoga *i*. No koliko nam pomaže sve to za objašnjenje situacije u 16. stoljeću? Čini mi se da bilježenje s *i* omogućava dvostruku realizaciju, npr. *utišenje* i *utišeni'e*, dok prvi način (s apostrofom) omogućava samo prvu inačicu. Ako je moja pretpostavka točna, rješenje u latiničnom izdanju je knjiškije i omogućava realizaciju u skladu s najstarijom tradicijom.¹

3. Velik je broj primjera i velika dosljednost zamjenjivanja staroslavenskoga, pa onda i hrvatskoglagojskoga *i pročaja* (36v – 2x, 37r, 41r itd) u glagoljičnom izdanju znakom & u latiničnom. Vrlo vjerojatno autorima te izmjene izraz *i pročaja* činio se kao prejaka poveznica s istočnim liturgijskim leksi-kom u tekstu koji nije namijenjen publici koja je na tako što navikla.
4. Primjera nema jako mnogo, ali dosljedno se hrvatskostaroslavensko *kto* iz glagoljičnoga teksta (32r, 50r itd.) pretvara u *tko* u latiničnom.

¹ Vidi o tom problemu u Damjanović 1984: 46–51.

5. Dosljedno se i početna inicijalna suglasnička skupina *vn-* (u glagoljičnom tekstu) mijenja u *mn-* u latiničnom: *vnogo* 30v, *vnoge* 35v i dr. u *mnogo*, *mno-ge*. To je zanimljivo s obzirom na to da se u latiničnim spomenicima kao što su *Zadarski lektionar* ili *Žića svetih otaca* nalazi *vn-*. Svakako, latinična inačica *Spovidi* daje prednost oblicima s *mn-*, koje možemo tretirati i kao štokavizam, ali znamo da je ta skupina posve uobičajena i u čakavskom, a skupina *vn-* zajedničko je čakavsko i kajkavsko dobro u vrijeme o kojemu govorimo bez obzira na to je li *vn-* iz vremena kada su čakavština i kajkavština jedan sustav ili je to *vn-* kasnije iz kajkavštine prešlo u čakavštinu. Autori su latiničnoga izdanja dali prednost skupini *mn-* jer je to, gledano u cjelini, bilo u skladu i s latiničnom hrvatskom tradicijom i s hrvatskoglagoljskom, a možda su mislili i na štokavce.
6. Glagoljični tekst *Spovidi* upotrebljava hrvatskoglagoljski *đerv* na mjestu latinskoga i grčkoga *g*, a latinično izdanje čuva *g*: *evanđeliju* (40v, 54r, 55v-2x) : *evangeliiu*; *liturđu* (56r) : *liturgiu*. Mislim da se to ne može drukčije tumačiti nego kao uvažavanje rješenja u izvornim jezicima, a osim toga čakavsko *j* kao izgovorna vrijednost nije funkcioniralo na nečakavskim područjima.
7. Od razlika koje se dosljedno provode spomenimo još pisanje imenice *srce* koju tako kako se izgovara bilježi glagoljični tekst (35v, 40r, 40v i dr.) dok latinični na svim tim mjestima ima napisano *srdee*.
8. Dosta često i posve dosljedno glagoljično izdanje upotrebljava puni oblik trajnoga prezenta pomoćnoga glagola *biti*, a latinično enklitiki: *jest'* : *je* (38r, 46r, 54v – 2x, 55r, 57r – 2x itd.). Jasno je da je tu riječ o opoziciji hrvatskostaroslavensko : hrvatsko.

Ako promotrimo zajedno tih osam promjena koje su dosljedno, najčešće i na vrlo velikom broju primjera, provedene, mislim da se može reći da su za drukčija rješenja u latiničnom izdanju argumenti bili da se izbjegne prejaka povezanost s jezikom hrvatskoglagoljske knjige i da se odaberu ona rješenja koja su zajednička čakavštini i štokavštini.

Od ostalih razlika valja upozoriti još na neke koje nisu jako česte, ali imaju određeno značenje. Tako glagoljični tekst ima likove *biškupi* (53r) i *ištorije* (53r), dakle oblike sa *š* koje se pripisuje utjecaju mađarskoga srednjovjekovnoga latinizata.²

² „J. Hamm [je] upozorio na činjenicu da tu pojavu nalazimo i vrlo daleko od mađarske granice, a E. Hercigonja je istakao da promjena *s* → *š* nije ni izdaleka tako dosljedno provedena kao u kasnijim

U našim tekstovima takve oblike najčešće nudi kajkavština, ali nisu rijetki ni u pretežito čakavskim tekstovima. U latiničnoj inačici *Spovidi* toga *š* nema: *biskupi, istorie*. Spomenimo i da u glagoljičnom tekstu imamo *skazuju* (47v), *ponižnost* (40v), a na tim mjestima imamo u latiničnom *skazuju, ponižnost*.

Iz malo primjera osobnih imena moglo bi se naslutiti jači utjecaj govornoga jezika na glagoljičnu inačicu jer u njoj dolaze oblici *Avgustin'* (38v, 41r), *Teodozius* (44v), a u latiničnoj *Augustin, Teodosius*. No na 48r dolazi u glagoljičnoj inačici *Teodosija*, a u latiničnoj *Teodozja*, što je vjerojatno slovenski utjecaj. U glagoljičnoj inačici redovito je napisano govoru bliže *općena, općeni* (47v, 48r) a na istim je mjestima u latiničnoj *obćena, obćeni*, no za razliku od toga u pisanju slogotvornoga *r* na početku riječi (u glagoljičnom izdanju *arvu, arve*, 39v, 53r, u latiničnom *rvu, rve*, dakle bez popratnoga *a*) ne bi se smjelo tvrditi isto osim ako se ne pretpostavi izgovor samoglasnika ili pazvuka (*Theilvokal*) uz slogotvorni sonant. Glagoljični je tekst bliži govornom jeziku i kada piše *tadbina* (58r) jer latinični ima etimološki način pisanja – *tatbina*. Posve je obrnuto u primjeru *ljudstvo* (45v) jer latinično izdanje ima *ljuctvo*. Od glasovnih razlika (koje kadšto imaju i posljedice na drugim jezičnim planovima) spomenimo još ove: *h tim* (41r) : *k tim*; *svrb'* (53v) : *zvrh*; *napokon* (50v) : *napokom'*; *za dlj ili krivicu* (51v) : *krivicu ili duga*; *jednadesti* (51v) : *jedanadesti*; *k jevreom'* (50v) : *ka jevreom'*.

Izdvojit ćemo posebno slučaj kada glagoljični tekst ima izraz *i istino ufan'je* (42r), a latinični *i istinno ufanie*. Posebno upozoravamo da latinični tekst piše pridjev s dva *n* da bi se razlikovao od imenice, upravo onako kako su to ponekad činili srednjovjekovni glagoljični tekstovi!

Kao i u drugim prilikama, posebno je poglavlje ono o *jatu*. U cjelini gledano i glagoljična i latinična inačica ikavske su s nešto ekavizama, ali kada uspoređujemo te dvije inačice, prvo upada u oči velik broj primjera u kojima je u glagoljičnoj inačici grafem *jat*, a u latiničnoj *e*. No ti su primjeri dvojaki. Vrlo su rijetki oni primjeri u kojima je riječ o glasu *jatu* koji se u glagoljičnoj inačici čuva, a u latiničnoj ekavizira: *večnoga* (37v) : *večnoga; děl'* (41v) : *del*; *zapovédi* (48r) : *zapovedi*; *věru* (52r) : *veru*; *dělo* (51r) : *delo*. Slični su i još rjeđi primjeri u kojima je gramatički morfem *jat* u glagoljičnom tekstu, a gramatički morfem /e/ u latiničnom: *od sebé* (38r) : *od sebe*, *Cr(i)kvé* (43v, 53v, 55r, 55v, 56r, 57r) : *cr(i)kve*. No kako u tim primjerima *jat* nije bio gramatički morfem, možemo ih ubrojiti u naredne, jako brojne, u kojima se u glagoljičnom tekstu etimološko *e* bilježi grafemom *jat*, a u latiničnom očekivanim

etapama razvoja kajkavštine i čakavštine, i upozorio je da ne bi [...] bilo dobro zaboraviti 'da su termini i vlastita imena ulazili u jezik glagoljske knjige i preko venecijanskoga izgovora'" (Damjanović 1984: 85).

grafemom *e*: *odvrženi* (35 v) : *odvrženi*; *posvėtilište* (35v) : *posvetilište*; *nėgo* (39v) : *nego*; *tėre* (39v, 53v) : *tere*; *rečeno* (39v) : *rečeno*; *zovė* (40v, 41r) : *zove*; *pravė* (42r) : *prave*; *pėčal* (45r) : *pečal*; *vėlika* (48v) : *velika*; *betėgi* (48v) : *betegi* i još mnogo primjera. Na pitanje zašto tako često samoglasnik *e* glagoljični tekst bilježi jatom, ne znam drugoga odgovora do staroga da se jat doživljavao kao glas e-tipa pa se i u hrvatskoglagoljskim srednjovjekovnim tekstovima kadšto događalo da se grafemom jat bilježilo etimološko *e* (Vrana 1951, Hercigonja 1968, Damjanović 1984: 58–62 itd).

Druge razlike u realizaciji jata vrlo su rijetke, najčešća je daleko ona da u glagoljičnom tekstu imamo ikavski oblik imenice *vira* (35v, 36r – 2x, 37r, 40v – 2x, 50r, 51r itd), a u latiničnom ekavski oblik *vera*. TOME dodajmo uistinu rijetke primjere kao što su *prepovid'* (45 r) : *prepoved*; *besidami* (57v) : *besedami*; *zapovidami* (54r) : *zapovedami* i sl. te suprotne, još rjeđe, slučajeve: *licimeri* (36v) : *licimiri*; *hotel* (48r) : *hotil*.

Na razini odnosa grafem : fonem bilo bi zanimljivo precizno istražiti razlike u bilježenju palatala *lj* i *nj* jer tih je razlika dosta i nisu posve jednoznačne.

Vrlo su rijetke i razlike morfološke naravi: *u spravišću* (44r) : *u spravišći*; *š njom* (41r) : *š nju*; *učiti ljudi* (36r) : *učiti ljude*. Te razlike, čini se, dolaze od nedosljednoga izbora između rješenja iz govornoga jezika i knjiškoga rješenja.

Za jedan dio leksičkih razlika zanimljiva je situacija na str. 53r, na kojoj u glagoljičnom tekstu imamo *tere* pa *i*, a u latiničnom *i* pa *tere*. Na toj istoj stranici imamo u glagoljičnom tekstu *kakono* pa *kako*, a u latiničnom je poredak obrnut. To ukazuje na autorski izbor koji može biti uvjetovan tko zna čime (npr. procjenom koji je poredak intonacijski bolji ili čim sličnim).

Određene namjere signaliziraju i ne jako česti primjeri u kojima je čakavsko *v*, *va* iz glagoljičnoga teksta u latiničnom zamijenjeno štokavskim *u*: *va Luki* (30r) : *u Luki*; *v tabli* (48r) : *u tabi* (!); *v tako gustih'* (56v – 2x) : *u tako gustih*. Zanimljivo je također da pridjev *osebujni* (50r, 52r, 55r) latinični tekst mijenja u *vlašći* ili u *lastni*, a jednom (39v) imamo i opoziciju *vlašća svoja dila* : *vlastna svoja dila*. Zanimljive su i razlike *i pravadni biti* (39r) : *vaspet pravadni biti, nego pod milostju* (37v) : *da pod milostju*. Čini se da latinični tekst kadšto skraćuje oblike iz glagoljičnoga: *ovi* (53v) : *ov*; *koji* (41v) : *koj*.

Što se sintakse tiče, u latiničnom je tekstu ponekad drukčiji poredak riječi nego u glagoljičnom, ali taj bi problem zahtijevao posebno i pažljivo istraživanje. Posve je jednoznačna promjena izraza *o smrti biti hoću Smrt' tvoja* u glagoljičnom tekstu (38r) u *o smrt biti hoću Smrt' tvoja* u latiničnom jer je jasno da se autor latiničnoga teksta odlučio za kajkavizam (vokativ = nominativ).

Ne samo predgovori nego i bogata prepiska oko projekta Ungnadove tiskare u Urachu jasno pokazuju s jedne strane veliku skrb za jezik hrvatskih protestantskih izdanja, a s druge strane veliku nesigurnost oko ponuđenih rješenja pa su stalno na

djelu razne vrste provjera i promjena. I jezik *Spovidi* uklapa se u tu sliku. Jasna je njegova čakavska osnovica, a o svim vrstama naslojavanja te osnovice glagoljični i latinični tekst *Spovidi* šalju kad jasnije kad manje jasne signale. Pogledajmo primjer s folije 37r: *Zač da zakonu zadovoljno učini nego zato zašto ljudi s Bogom' smireni i pravadni jesu. Ča i što* te izvedenice iz njih nisu čestotno ravnopravni u tekstu: *ča* je jako premoćan, ali se javlja i *što*, dijelom kao uspomena na tradiciju, dijelom kao oblik bliži štokavštini.

Držim da je naša filologija napravila uočljive pomake u razumijevanju ukupnih jezičnih smjerenja hrvatskih protestanata i u građenju slike o jezičnim osobinama pojedinih djela, posebice u naše dane. Vjerujem da bi sada s novim znanjima, s novim podacima, ali i s novim razumijevanjem, trebalo ponoviti Fancevljev postupak od prije više no jednoga stoljeća, tj. svaku bi jezičnu pojedinost trebalo istražiti na razini cjeline (u svim hrvatskim protestantskim izdanjima).

LITERATURA

- Bučar, Franjo. 1910. *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Eterović, Ivana. 2018. Sintaktičke razlike između glagoljičkoga i ćiriličkog izdanja hrvatskoga protestantskog prijevoda Novoga testameta. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 68: 73–98.
- Fancev, Franjo. 1916a. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. *Rad JAZU* 212: 147–225.
- Fancev, Franjo. 1916b. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. *Rad JAZU* 214: 1–112.
- Hercigonja, Eduard. 1977. Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagojskih tekstova. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 15: 69–82.
- Kuna, Herta. 1977. Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj glagoljskoj tradiciji. *Nahtigalov zbornik*. Ur. Franc Jakopin. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerzete v Ljubljani: 153–166.
- Kuštović, Tanja. 2016. Filološka proučavanja hrvatskih protestantskih tekstova. *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik radova posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 237–250.
- Vrana, Josip. 1951. Hrvatskoglagojski blagdanar. *Rad JAZU* 285: 95–179.

- Žagar, Mateo. 2019a. Jezik izdanja uraške tiskare u svjetlu ranonovovjekovnih koncepcija književnog jezika. *Reformacija u Europi i njezini odjeci: povodom 500. obljetnice Lutherovih teza*. Ur. Dubravka Božić Bogović. Osijek: Filozofski fakultet i Visoko evanđeosko teološko učilište: 117–129.
- Žagar, Mateo. 2019b. Tipologija jezičnih razlika među novozavjetnim tekstovima hrvatskih protestanata u XVI. stoljeću. *Verba volant – scripta manent: Zbornik u čast akademika Stjepana Kراسića O. P.* Prir. Vinicije B. Lupis i Branko Matulić. Split: Sveučilište u Splitu: 845–864.

Summary

OBSERVATIONS ON THE LANGUAGE OF THE PROTESTANT EDITION OF *SPOVID*

Both the forewords and the extensive correspondence on the project of Ungnad's printing press at Urach undeniably demonstrate the concern about the language of Croatian Protestant editions, but also reveal a high degree of uncertainty about the proffered solutions, which is evident in constant verifications and various changes. The language of *Spovid* also fits this image. While its Chakavian base is quite recognizable, the information about different layering that we can obtain from Glagolitic and Latin versions is rather vague. My impression is that our recent philological achievements have made noticeable progress in understanding the general linguistic tendencies of Croatian Protestants as well as in building the image of linguistic features in certain literary pieces. In light of this new knowledge, I believe that it would be opportune to repeat Fancev's century-old method, in other words, research every linguistic detail for all Protestant editions.

Key words: Croatian Protestantism, Chakavian base, Shtokavian and other layers, *Spovid* općena (Confessionale generale)

Članak preuzet iz zbornika radova JEZIK HRVATSKIH PROTESTANTSKIH IZDANJA I KNJIŽEVNOJEZIČNE KONCEPCIJE 16. STOLJEĆA, Ivana Eterović i Mateo Žagar (ur.), Zagreb, 2021: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut, str. 72-78.